

**TIJORAT BANKLARIDA FAOLIYAT SAMARADORLIGINI BAHOLASH,
REYTING TIZIMI VA SAMARADORLIKNI OSHIRISH USULLARI**

*O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi tinglovchisi
G‘afforov Ravshanjon Abduqayum o‘g‘li*

Annotatsiya: Mazkur maqolada tijorat banklarida faoliyat samaradorligini baholashni tashkil etish, jumladan, mamlakat iqtisodiyoti rivojida bank sektorining o‘rni va ahamiyati hamda samaradorlikni oshirish usullari to‘g‘risida to‘liq bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: tijorat banki, faoliyat samaradorligi, reyting tizimi, samaradorlikni baholash bo‘yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi.

Hozirgi vaqtda “samaradorlik” tushunchasini aniqlashtirish va tijorat bankining samaradorligini baholash uchun mavjud usullarni tizimlashtirish bo‘yicha juda ko‘p tadqiqotlar olib borilmoqda.

“Samaradorlik” odatda foydalanish natijasida olingan resurs xarajatlari va natijalarning nisbati sifatida tushuniladi. Bank faoliyati samaradorligi tushunchasi ko‘plab olimlar tomonidan ko‘rib chiqilgan. Faoliyatning moliyaviy samaradorligi tushunchasiga ba’zi mualliflarning yondashuvlarini ko‘rib chiqaylik.

I.S.Ilyasov “Bank faoliyati samaradorligi-bozor muhitining dinamik sharoitida o‘z funksiyalarini aniq va tezkor bajarish, yuridik va jismoniy shaxslarning omonatlari va mijozlarga xizmat ko‘rsatish majburiyatlarining ishonchligini ta’minlash qobiliyati” deya ta’riflaydi.

L.V.Tatarinovaning so‘zlariga ko‘ra, “tijorat bankining moliyaviy samaradorligi-bu makroiqtisodiy muhitdagi o‘zgarishlarga o‘z vaqtida moslashish, bank xizmatlari bozorida samarali ishlash, tashqi va ichki omillar ta’siridan qat’i nazar, mijozlar, aksiyadorlar oldidagi majburiyatlarni bajarish va barcha tarkibiy bo‘linmalarning potensial o‘sishi va rivojlanishini ta’minlashga imkon beradigan uning faoliyatining o‘rta va uzoq muddatli istiqbolda sifat ko‘rsatkichlaridir”.

Xatarlarni tahlil qilish doirasida “tijorat bankining moliyaviy samaradorligi-tijorat banki moliyaviy xatarlarni o‘zgartirib, o‘z funksiyalarini tezda bajara oladigan va makroiqtisodiy muhit o‘zgarganda iqtisodiy faoliyatning asosiy parametrlarini (kapital, foyda) saqlab turadigan moliyaviy resurslarning holati” deyish mumkin.

Tadqiqot davomida “samaradorlik” tushunchasining ko‘p qirrali ekanligi sababli bank faoliyati samaradorligini baholashga yondashuvning turli usullari mavjud. Biroq, zamonaviy iqtisodiy sharoitda faqat tizimli yondashuv tijorat bankining samaradorligini obyektiv va har tomonlama baholashga shuningdek, ular o‘rtasida reyting tizimini

yaratishga imkon beradi.

Reyting tizimidagi moliyaviy barqarorlikka ta'sir etuvchi omillar asosida barqarorlikni baholash usullari va undan foydalanish xususiyatlarini tahlil qilish mumkin. Rivojlangan mamlakatlarning bank sohasidagi amaliyotida qo'llaniladigan reytinglarni baholash usullari, reyting tizimini takomillashtirish bo'yicha erishgan natijalarini mahalliy tijorat banklari faoliyat samaradorligini baholashda ham qo'llash mumkin. Bundan tashqari, hozirgi moliyaviy beqarorlik sharoitida tijorat banklarining ustuvor yo'nalishlari doimiy ravishda o'zgarib turganligi va bu banklarning moliyaviy "xavfsiz"ligini ta'minlash uchun zarur choralarni ko'rishni talab qilayotganligi sohada zamonaviy strategiyalar va ularni amalga oshirish mexanizmlarini yaratish ehtiyojining naqadar zarur ekanligini ko'rsatib bermoqda. Chunki tijorat banklarining barqaror ishlashi ichki va tashqi omillarning ta'siri natijasida, jumladan, ishonchsiz "sheriklar" (banklar, investitsiya kompaniyalari, boshqa moliya institutlari) faoliyati orqali ham o'zgarib ketishi mumkin.

Shuningdek, banklar o'rtasidagi munosabatlarda, agar ulardan biri moliyaviy jihatdan barqaror bo'lmasa, ya'ni ular o'z majburiyatlarini to'liq va ma'lum vaqt davomida bajarmasa, bu jarayon hamkor tijorat bankining moliyaviy ko'rsatkichlariga ham salbiy ta'sir qiladi. Tijorat banklarining asosiy turlaridan biri ularning moliyaviy barqarorligidir. Moliyaviy barqarorlikning pasayishiga global iqtisodiyotdagi tez-tez yuz beradigan inqirozlar, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatarlarni baholay olmaslik va ularga qarshi kurashish uchun zarur mexanizmlarning yetishmasligi kabi omillar ta'sir qiladi. Moliyaviy barqarorlikning pasayishiga moliyaviy resurslar tanqisligi bo'lgan banklar sonining ko'payishi, bank aktivlarining rentabelligi pasayishi, depozitlar miqdorining pasayishi va depozit stavkalarining oshishi, yuridik kredit portfelining qoniqarsiz sifati kabi holatlarda yuzaga keladi. O'zgaruvchan tashqi faktorlar orqali tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi ta'sir ko'rsatadigan omillarni tahlil qilish va uni ilmiy asoslashning optimal usullarini izlab topish talab etiladi.

Shu sababli, banklarning moliyaviy barqarorligini baholash usullari doimiy ravishda takomillashtirilmoqda. Shu munosabat bilan xorijiy mamlakatlarning amaliy tajribasini o'rganish va uni mamlakatimiz bank amaliyotida qo'llash o'zining dolzarbligini bilan ajralib turadi. **Moliyaviy samaradorlikni har tomonlama tahlil qilish uchun** banklar to'g'risida ishonchli, to'liq va tezkor ma'lumotlarni olishga imkon beradigan tahliliy materiallar (uning moliyaviy holati va ko'rsatkichlari) kerak bo'ladi. Bunday ma'lumotlar, birinchi navbatda, me'yoriy, rejalashtirilgan, buxgalteriya va statistik ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Tijorat banklarining moliyaviy ko'rsatkichlarini tahlil qilish jarayonida moliyaviy ko'rsatkichlarni baholash metodologiyasini bilish ham muhimdir.

Metodologiya – bu turli xil tahlil obyektlarini aniq o'rganishga qaratilgan bank faoliyatini tadqiq qilishning belgilangan tamoyillariga asoslangan qoidalar va usullar

to‘plami, bu moliyaviy barqarorlikni to‘liq baholashga yordam beradi. G‘arb mamlakatlarida qo‘llaniladigan tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini baholash usullarini quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin:

- reyting tizimlari (PATROL, ORAP, CAMELS);
- koeffitsientlarni tahlil qilish tizimlari (BAKIS);
- bank xatarlarini baholashning keng qamrovli tizimlari (RATE, RAST);
- statistik modellar (FIMS, SAABA);
- indeks usuli va boshqalar.

O‘z navbatida, E. A. Yegorkin ushbu guruhlariga yana bir narsani qo‘shadi – makroprudensial tahlil, unga moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari (PFC) va to‘g‘ridan-to‘g‘ri stres-test tizimini kiritadi.

Reyting tizimi bank sektoriga yoki ma‘lum bir bank muassasasiga bo‘lgan ishonch darajasini namoyish etishning eng samarali usullaridan biridir. Banklarning reytingi – bu ularning faoliyatini umumiy ko‘rsatkichlar va xususiyatlar bo‘yicha baholash tizimi. Ko‘pgina hollarda, reytingni tuzish uchun bank balansi, daromadlar to‘g‘risidagi hisobot ma‘lumotlari qo‘llaniladi. Shunday qilib, banklarning reytingi ularning asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlarini har tomonlama o‘rganish va taqqoslashning murakkab tizimidir, bu banklar va mustaqil reyting agentliklariga nisbatan nazorat funksiyalarini bajarishda davlat organlari tomonidan reyting tizimlaridan foydalanish muhimligi bilan tavsiflanadi. Reyting bankrotlikning oldini olish va omonatchilarning bank tizimining barqarorligiga ishonchini ta‘minlashda qaror qabul qilish manbai sifatida ommaviy axborotlarda e‘lon qilib boriladi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda banklar reytingi, birinchi navbatda, bankning investitsion jozibadorligini namoyish etuvchi vosita bo‘lib, menejrlarning moliyaviy biznes kabi murakkab sohada professional va daromadli ishlash qobiliyatidan dalolat beradi. Reyting usuli asosan kapitalning yetarliligi, aktivlar sifati, likvidlik, rentabellik, boshqaruv tahlili va banklarning bozor xavfiga sezgirliigi kabi muhim ko‘rsatkichlarni qamrab oladi. Ushbu xususiyatlarning har biri uchun reyting ballari tijorat bankining faoliyat darajasiga qarab belgilanadi, va bu ballar miqdoriy jihatdan ifodalanadi. Reyting banklarni kredit tashkilotlari orasidan o‘z mavqeiga qarab tanlashga yordam beradi. Reytingning asosiy yo‘nalishi moliyaviy natijalar va boshqaruv sifatini tahlil qilishga qaratilgan.

Shuni ta‘kidlash kerakki, yetakchi xalqaro reyting agentliklari, shu jumladan taniqli Standard & Poor’s (S&P), Moody’s, Fitch va boshqa kompaniyalar banklarning barqarorligini baholashlari mumkin. Shu sababli, hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarda qo‘llaniladigan tijorat banklarining barqarorligini baholashda qo‘llaniladigan milliy usullarni o‘rganish muhimdir. Ko‘pgina hollarda tijorat banklarining barqarorligini baholashning xorijiy usullari o‘xshash xususiyatlarga ega. Reytinglar bank faoliyatini muntazam tahlil qilish uchun samarali vositadir. Bank

faoliyatining kompleks reytingini aniqlash uchun o‘rganiladigan hisobot hujjatlarining keng doirasini tahlil qilish va kredit tashkilotida qo‘shimcha tadqiqotlar o‘tkazishni talab qiladi.

Dunyodagi eng mashhur reyting tizimlaridan biri bu Amerika bank regulyatorlari tomonidan ishlatiladigan CAMELS reyting tizimidir. U oltita ajralmas tarkibiy qismdan iborat: kapitalning yetarliligi, aktivlar sifati, boshqaruv omillari, rentabellik, likvidlik va xatarlarni baholash. Ushbu tizimning har bir komponenti besh balli shkala bo‘yicha baholanadi va uning qiymatlari asosida yakuniy ko‘rsatkichdir. Biroq, bu tizim asosan subyektiv baholarga asoslangan, shuning uchun yakuniy natija asosan mutaxassislarning professionalligiga bog‘liq bo‘ladi.

Fransiyaning ORAP reyting tizimining maqsadi miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari ma’lumotlaridan foydalangan holda ularning faoliyati bilan bog‘liq barcha xavf tarkibiy qismlarini baholash asosida banklardagi muhim muammolarni aniqlashdir. ORAP reyting tizimi beshta guruhga bo‘lingan 14 ta ko‘rsatkichni o‘z ichiga oladi: prudensial koeffitsientlar, balans va balansdan tashqari faoliyat, bozor xavfi, daromad va sifat mezonlari. Ushbu tizimning afzalligi tahlil jarayonining yuqori tezligidir, chunki bankning hozirgi holatini baholash uchun bir nechta ko‘rsatkichlardan foydalaniladi.

Eng mashhur reyting tizimlaridan biri – Italiya banki 1993-yildan beri ishlatib kelayotgan PATROL tizimidir. Reyting tizimining maqsadi kredit tashkilotining moliyaviy holatini masofadan tahlil qilish (banklarning tartibga solinadigan hisobotlari asosida) va banklar ustidan nazoratni o‘rnatish uchun zarur bo‘lgan ko‘rsatkichlarni aniqlashdir. Tahlil kapitalning yetarliligi, rentabelligi, kreditlar sifati, tashkiliy jihatlari va likvidligini o‘rganadi.

Tadqiqot davomida bank sektori faoliyat samaradorligini baholash va reytingini uslubiy ta’minlashning quyidagi muammolari o‘rganilsa, natijalar yanada yaxshilanishiga imkon yaratgan bo‘lar edi:

- xalqaro va milliy agentliklar tomonidan qo‘llaniladigan usullar va foydalaniladigan ma’lumotlarning foydalanuvchilar uchun yopiqligi;
- mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy rivojlanishdagi farqlarni hisobga olgan holda, boshqa mamlakatlarning moliya bozorlaridagi o‘zgaruvchan vaziyatga milliy usullarning tez moslasha olmasligi;
- baholovchilar tomonidan tahlil qilinishi kerak bo‘lgan bank sirini tashkil etuvchi tijorat banklari faoliyati to‘g‘risida ma’lumotlarning ko‘pligi;
- tijorat banklari faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilikdagi farqlar;
- miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlarini hisobga olgan holda reytinglarni hisoblashda obyektiv yagona yondashuvning yo‘qligi;
- reytinglar asosan reyting agentliklari tahlilchilarining subyektiv baholarini aks ettirishi.

Yuqoridagilarga asoslanib, quyidagi takliflarni amalga oshirish mumkin:

- tijorat banklari faoliyat samaradorligini baholash va reytingini aniqlashning ilg'or usullar hamda xorijiy tajriba amaliyotidan foydalangan holda mamlakatimizda qo'llaniladigan samarali metodologiyani ishlab chiqish;

- bank faoliyatini o'rganayotgan yuqori malakali tahlilchilarni tayyorlashda fan va bank amaliyotining o'zaro ta'sirini kuchaytirish;

- faoliyat samaradorligini baholash va reyting tuzish uchun zarur bo'lgan yagona uslubiy ma'lumotlar bazasini shakllantirish (hozirgi vaqtda tahlilni eng aniqlik bilan amalga oshirishga imkon beradigan yagona usul mavjud emas).

Yuqoridagi takliflar mamlakatimiz bank tizimining barqarorligini ta'minlaydi va ularning samarali faoliyat olib borishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Алескеров Ф.Т., Солодков В.М. Анализ неоднородности развития и функционирования банковских систем // Доклад на XV Международном банковском конгрессе «Базельские рекомендации: подходы и реализация». СПб/, 2006. Июнь.
2. Ахматов Х.А., Дубова С.Е. Методика оценки эффективности деятельности многофилиального банка // Известия высших учебных заведений. Серия: Экономика, финансы и управление производством. 2012. № 03.
3. Баширов Р. Методы оценки и анализ эффективности деятельности коммерческих банков в регионах // Финансовая жизнь. 2011. № 4.
4. Баширов Р. Оценка эффективности деятельности коммерческих банков в регионах // РИСК: Ресурсы, информация, снабжение, конкуренция. 2011. № 4.
5. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. М.: Изд-во Наука, 1973.
6. Ключев И.В. Эффективность деятельности коммерческого банка и экономические интересы пользователей информации // Инновационное развитие экономики. 2012. № 6.
7. Колесникова В.И. Банковское дело. М.: Финансы и статистика, 2010.
8. Тавасиев А.М. Банковское дело: управление и технологии. М.: ЮНИТИДАНА, 2011.
9. Толчин К.В. Об оценке эффективности деятельности банков // Деньги и кредит. 2007. № 9.
10. Berger A.N., Hunter W.C., Timme S.G. The Efficiency of Financial Institutions: A Review and Preview of Research Past, Present, and Future // Journal of Banking and Finance. — 1993. — Vol. 17. — Issues 2—3.